

Marek Gosztyła, Rafał Oleszek

Katedra ormiańska we Lwowie

Armenian cathedral in Lviv

Datę budowy świątyni ormiańskiej we Lwowie można łączyć z datą założenia miasta, czyli z rokiem 1256¹. Jednak dokładną datę wzniesienia katedry mogłyby określić prowadzone w sposób metodyczny badania. Realizowane prace restauratorskie budowli oraz badania archeologiczne w 2000 roku pozwoliły odkryć przy ul. Ormiańskiej resztki drewnianej konstrukcji zrębowej wydatowanej na XI/XII wiek². Badacze dziejów Ormian we Lwowie – ks. Sadok Barącz i Czesław Lechicki skłonni są uznać za wiarygodne funkcjonujące przekazy ustne mówiące o budowie kościoła drewnianego w roku 1183³. Natomiast z dużą dozą prawdopodobieństwa można przyjąć, że w miejscu drewnianej świątyni wybudowano murowaną.

Kolejny badacz historii Ormian we Lwowie Tadeusz Mańkowski ustalił, że budowa świątyni murowanej przebiegała w latach 1356-1363⁴. Dyskusyjnym natomiast pozostaje zagadnienie, kto był budowniczym katedry oraz kto był inicjatorem budowy świątyni. Kwestię tę w oparciu o przeprowadzoną analizę dokumentów nie można uznać za rozstrzygniętą⁵.

Świątynia Ormiańska we Lwowie założona została na planie prostokąta o wymiarach 15 × 12,5 m. Prezbiterium oraz nawy boczne zakończono absydami. Zgodnie z przestrzeganą tradycją świątynia była budowlą orientowaną. Ściany katedry murowane z kamienia łączonego zaprawą wapienną i oblicowano płytami kamiennymi. Grubość murów jest dość znaczna, bo sięga około 1,4 m. Sylweta XIV-wiecznej świątyni nawiązuje do układu bazylikowego i zwieńczona jest nałożoną na przecięciu się nawy głównej z transeptem kopułą. Oryginalne rozwiązanie kopuły opiera się na żebrach łukowych wykonanych z ceramicznych naczyń (wkładanych jedno w drugie). Z zewnątrz kopułę obłożono kamiennymi płytami i pokryto da-

The date of erection of the Armenian church in Lviv can be associated with the date of the city location, namely 1256¹. However the exact date of the cathedral construction could only be defined by methodically conducted research. Realized restoration work on the building and archeological excavations in 2000, allowed for discovering the remnants of a wooden framework construction in Ormianska St., dated back to the 11th/12th century². Rev. Sadok Barącz and Czesław Lechicki who have researched the history of Armenians in Lviv are willing to believe the existing oral tradition telling about building of a wooden church in 1183³. However, in all likelihood it can be assumed that the wooden structure was later replaced with a stone one.

Another researcher of the history of Armenians in Lviv, Tadeusz Mańkowski, established that the construction of the masonry church took place from 1356 to 1363⁴. The question who was the builder of the cathedral and who initiated the construction remains debatable. This issue cannot be acknowledged as solved on the basis of the conducted document analysis⁵.

The Armenian temple in Lviv was designed on a rectangular ground plan, measuring: 15 × 12.5 m. The presbytery and side aisles ended with apses. According to the observed tradition the church was an oriented building. The walls of the cathedral were built from stone bonded with lime mortar and faced with stone tiles. The walls were fairly thick reaching up to about 1.4 m. The silhouette of the 14th – century church alluded to the basilica layout and was topped with a dome located over the crossing of the nave with the transept. The originally designed dome was supported on arched ribs made of pottery vessels (put one into another). On the outside, the dome was tiled with stone and

chem dwunastopłociowym. Konstrukcję kopuły ułożono na tamburze wykonanym z cienkich płyt wapiennych, który spoczął na pendentywach łączących się z filarami kościoła⁶. Dachu pokryto płytami kamiennymi. Powyższe rozwiązanie świadczy o wysokich umiejętnościach budowlanych zaangażowanego przy budowie katedry architekta-budowniczego.

Zarówno nawę główną, jak i boczne pokryto sklepieniami kolebkowymi. Do przebadania pozostaje zachowana różnica przekrojów filarów, gdyż podkopułowe filary od strony wschodniej mają przekrój $0,58 \times 0,72$ m, a zachodnie $0,72 \times 0,72$ m.

Do katedry prowadziły dwa wejścia – od strony zachodniej i południowej. W oparciu o literaturę przedmiotu uznaje się wejście od strony południowej za główne⁷.

Do dziś zachowały się elementy dekoracji malarskiej i kamiennej, które mogą być datowane na czas budowy kościoła. Ślady ornamentyki kamiennej ze stylizacją roślinną i geometryczną odczytać można na filarach i gzymsie w środkowej absydzie. Cennym wyposażeniem katedry była kamienna chrzcielnica, stojąca przy ścianie w północnej nawie kościoła. Wnętrze kościoła pokrywała barwna polichromia.

Fragmentaryczne pozostałości najstarszych malowideł zarówno na ścianach, jak i w kopule nie pozwalają na obecnym etapie badań odtworzyć układu ikonograficznego pierwotnych powłok malarskich. Malowidła były niszczone podczas wielokrotnych pożarów, które miały miejsce we Lwowie, jak również w trakcie prowadzonych modernizacji katedry.

Fragmenty cennych malowideł odnaleziono podczas restauracji świątyni prowadzonej w latach 1906-1927⁸. Odkryta w tamtym okresie polichromia nie została w sposób przekonujący wydatowana.

Zgodnie z obowiązującą tradycją przy świątyni założono cmentarz oraz z końcem XIV wieku od strony południowo-wschodniej nekropoli wzniesiono dzwonnice.

W pierwszej połowie XV wieku zakończono odbudowę świątyni po kolejnych pożarach nawiedzających Lwów. Dobudowano podcienia arkadowe od strony południowej i północnej, które połączono od strony zachodniej parterowym przedsionkiem (dżamadunem). Kolejną przebudowę świątyni badacze łączą z pożarem z roku 1527. W trakcie tej przebudowy przeprowadzono zmiany w sylwecie świątyni. Podwyższono arkady nakrywając je sklepieniami krzyżowymi. W części północnego krużganka urządzono zakrystię. Wybudowano ścianę od strony wschodniej biegnącą wzdłuż

covered with a dodecahedral hipped roof. The dome construction was supported on a tambour made from thin limestone slabs, which was placed on pendentives joining the church columns⁶. The roofs were tiled with stone. The above described design bore evidence of remarkable building skills displayed by the building architect employed to erect the cathedral.

Both the nave and the aisles had barrel vaults. What remains to be examined and clarified, is the preserved difference in cross-section of pillars, since the pillars under the dome on the east side measure 0.58×0.72 m in cross-section, while those on the west side 0.72×0.72 m.

There were two entrances leading to the cathedral, on the west and south side. Basing on the literature of the subject, the entrance on the south side is regarded as the main one⁷.

Elements of painted and stone decorations which could be dated to the period when the church was built have been preserved until today. Traces of stone ornamentation with floral and geometric stylization can still be deciphered on the pillars and the cornice in the middle apse. A valuable element of the cathedral furnishing was a stone font, standing at the wall in the northern aisle of the church. The church interior was decorated with polychrome.

Fragmentary remains of the oldest paintings, either on the walls or in the dome, do not allow for recreating the iconographic layout of the original coats of paint at the present state of research. Paintings were repeatedly destroyed during numerous fires which broke out in Lviv, as well as during modernizations carried out in the cathedral.

Fragments of valuable paintings were found during the restoration conducted in the church in the years 1906-1927⁸. However, the polychrome discovered in that period was not convincingly dated.

According to the obeyed tradition, a graveyard was located next to the church, and a belfry was erected on the south – eastern side of the necropolis towards the end of the 14th century.

In the first half of the 15th century, the rebuilding of the church was eventually completed after several fires which had swept through Lviv. Arcaded galleries were added on the south and north side, which were joined on the west side with a ground-floor porch (jamadun). Researchers associate the next reconstruction of the church with the fire in the year 1527. During that reconstruction alterations were made in the church silhouette: the arcades were raised and covered with cross vaults and a part of the north cloister was rebuilt into a sacristy. On the east side a wall was erected running along the arcade tops and ending with a pediment over

szczytów arkad i zwieńczoną frontonem nad dachem naw. W ścianie przy arkadzie południowej i północnej wykonano portale, z których zachował się tylko jeden⁹.

W pierwszej połowie XVI wieku katedrę pokryto nowym dwupołaciowym dachem z dachówek¹⁰. Wykonane prace doprowadziły do zmiany historycznej sylwety katedry. Bazylikowy układ katedry zastąpiono formą o dachu dwupołaciowym. Wysokość tamburu została zmniejszona przez podwyższenie połączy dachowych. Katedra utraciła pierwotną smukłość, ponieważ zmieniono proporcje całej sylwety świątyni. Przebudowę tę można uznać za dyskusyjną i nieudaną.

W drugiej połowie XVI wieku wybudowano nową dzwonnice¹¹. Bryłę nowej wieży oraz detal architektoniczny dość krytycznie ocenił T. Mańkowski¹². Budowla swoim wyglądem nawiązywała zarówno do cech architektonicznych świata wschodu, jak i zachodu. W dolnej kondygnacji odtworzono gotyckie żebra, w drugiej zaś wysokie smukłe okna opasano detałem o motywach orientalnych.

Po przyjęciu przez kościół ormiański we Lwowie Unii z Rzymem 24 X 1630 r. katedra została rozbudowana i poddana stylizacji barokowej. Od strony zachodniej do XIV-wiecznego kościoła dobudo-

the nave roof. Portals, of which only one has been preserved, were cut in the wall by the south and north arcade⁹.

In the first half of the 16th century, the cathedral was covered with a new tiled gable roof¹⁰. All the carried out works resulted in changing the historic silhouette of the cathedral. The basilica layout of the cathedral was replaced with the form with a gabled roof. The height of the tambour decreased because of raising the hipped roof. The cathedral lost its original slenderness because the proportions of the whole church silhouette had been altered, therefore this reconstruction can be regarded as unsuccessful and debatable.

In the second half of the 16th century, a new belfry was erected¹¹. The shape of the new tower and the architectonic details were criticized by T. Mańkowski¹². The appearance of the building alluded to architectonic features of both the eastern and the western world. Gothic ribs were recreated on the lower storey, while on the other the tall slender windows were surrounded with a detail with oriental motifs.

After the Armenian Church in Lviv accepted the Union with Rome on 24.10.1630, the cathedral was expanded and given Baroque stylization.

Ryc. 1. Oryginalne rozwiązanie kopuły, obłożonej kamiennymi płytami
Fig. 1. Original design of the dome, faced with stone slabs

Ryc. 2. Widok na kopułę z wnętrza katedry
Fig. 2. View of the dome from inside the cathedral

Ryc. 3. Podcienia arkadowe od strony południowej dobudowane w XV wieku
Fig. 3. Arcaded gallery from the south, added in the 15th century

Ryc. 5. Wejście główne do katedry (rozwiązanie zastępcze)
Fig. 5. Main entrance to the cathedral (substitute solution)

Ryc. 7. Ornamentyka wschodniej części katedry z początku XX wieku
Fig. 7. Ornamentation of the east part of the cathedral at the beginning of the 20th century

Ryc. 4. Podwieszony łukowy sufit z kasetonami (projekt F. Mączyńskiego)
Fig. 4. Suspended arched coffered ceiling (designed by F. Mączyński)

Ryc. 6. Widok od strony południowej
Fig. 6. View from the south

Ryc. 8. Widok na najstarszą część katedry od strony wschodniej
Fig. 8. View of the oldest part of the cathedral from the east

wano nawę o szerokości 9,7 m i wysokości 11,2 m. Nową część przykryto dwuprzęsłowym sklepieniem walcowym z lunetami. Wybudowano również przedsionek o trzech przęsłach ze sklepieniami krzyżowymi. Nawę w całości wymurowano z cegły i pokryto tynkami. W trakcie tych prac starą część katedry również otynkowano z zewnątrz¹³. Dobudowana nawa o prostych rozwiązaniach w swojej formie najbardziej była zbliżona do rozwiązań stosowanych w okresie późnego renesansu.

W połowie XVII wieku dach i mury katedry były mocno zniszczone¹⁴. Sklepienie i mury kościoła były zawilgocone i popękane. Dachówki i blacha na dachu z licznymi ubytkami nie zabezpieczały świątyni od zamakania. Przy takim stanie kościoła destrukcji ulegały też malowidła.

W drugiej połowie XVII wieku od strony północnej wybudowano nową zakrystię, którą połączono ze starą. Połączenie z kościołem poprowadzono od strony nowej zakrystii poprzez renesansowy portal. Stare drzwi łączące z dotychczasową zakrystią zamurowano. Poszerzając powierzchnię zakrystii zamurowano również w tej części katedry arkady i portal od strony wschodniej, który łączył podcienia z dziedzińcem¹⁵. Zmiany powierzchni użytkowej zakrystii, a tym samym zmiany programu funkcjonalnego świątyni wpłynęły na zmianę architektury budowli. Wykonane likwidacje i zamurowania elementów i ustrojów architektonicznych zaburzyły jednorodność bryły katedry.

Z końcem tego stulecia odnotowana została restauracja i przebudowa dzwonnicy. Zmieniono przykrycie wprowadzając nowy dach, wymieniono stropy i wykonano nowe tynki wewnętrzne i zewnętrzne¹⁶.

Tak więc wiek XVII w sposób istotny zaznaczył się w zmianie wyglądu katedry i dzwonnicy. Obiekty otrzymały nowe kształty dachów, a w katedrze uległa zmianie bryła poprzez jej rozbudowę i przebudowę.

Kolejną modernizację katedry przeprowadzono po pożarze w 1723 roku. W XIV-wiecznej części kościoła w murach dzielących absydę środkową z bocznymi przebito przejścia dla duchownych. Mury, znacznie osłabione, wzmocniono tzw. cylindrycznymi konchami od strony wschodniej¹⁷. Oceniając te przeróbki z perspektywy czasu należy je uznać za całkowicie zbędne.

Kolejnym nieprzemyślanym rozwiązaniem było wykonanie tzw. lukarni w dachu nawy głównej równolegle umieszczonych do osi transeptu. Rozwiązanie to, mające na celu doświetlenie wnętrza nawy głównej, spowodowało zdeformowanie połączenia dachowej kościoła.

Generalnej przebudowie uległa XVII-wieczna nawa. Mury zewnętrzne wyciągnięto powyżej naj-

On the west side the 14th century church was added a new nave 9.7 m wide and 11.2 m high, which was covered with a two-span barrel vault with lunettes. A three-span porch with cross vaults was also built. The nave was built from brick and covered with plaster. During the work the outside of the old part of the cathedral was also plastered¹³. The added nave with its simply designed for closely resembled the solutions used during the late Renaissance period.

In the mid-17th century, the roof and the walls of the cathedral were already badly damaged¹⁴. The vaults and the walls of the church were damp and cracked, and neither the roof tiles nor the leaky roof flashing could protect the church from becoming soaked. With the church in such a state paintings were also falling into decay.

In the second half of the 17th century, a new sacristy was erected on the north side, and joined with the old one. The passage to the church led from the new sacristy through a Renaissance portal, so the old door communicating with the previous sacristy was walled in. While expanding the space of sacristy, arcades and the portal on the east side which linked the gallery with the courtyard were also walled in, in this part of the cathedral¹⁵. The changes in the usable floor space of the sacristy, and simultaneously the changes in the functional program of the church influenced the modifications in the building's architecture. Removing and walling in elements and architectonic orders disturbed the homogeneity of the bulk of the cathedral.

Towards the end of that century a restoration and reconstruction of the bell tower was recorded. A new roof covering was introduced, ceilings were replaced and new inside and outside plaster was applied¹⁶.

Therefore the 17th century made a significant impact on the changed appearance of the cathedral and the belfry. The objects received new shape of roofs and the bulk of the cathedral was altered by its extension and reconstruction.

The next modernization of the cathedral took place after the fire in 1723. In the 14th century part of the church passages for the clergy were cut in the walls separating the central apse from the side ones. The weakened walls were strengthened with the so called cylindrical conchs from the east side¹⁷. When evaluated from the time perspective, those alterations should be regarded as entirely unnecessary.

Another ill-judged decision was making the spire lights in the roof of the central nave, running parallel to the transept axis. The purpose of this solution was lightening the central nave interior but it resulted in deformation of the church roof plane.

starszej części łącząc je dwuprzęsłowym sklepieniem walcowym z lunetami. Od strony zachodniej wymurowano dwuprzęsłowy przedsionek ze sklepieniami krzyżowymi. W dwupołaciowym dachu wysokiej nawy wykonano zarówno od strony północnej, jak i południowej po dwie lukarny. Dachy katedry pokryto dachówką¹⁸. W pierwszej połowie XVIII wieku katedra ormiańska we Lwowie znowu zmieniła swoją bryłę, a wewnątrz świątyni otrzymało nowe wyposażenie i nową polichromię¹⁹.

W 1731 roku do drugiej zakrystii dobudowano skarbiec²⁰.

Po dwóch kolejnych pożarach w latach 1743 i 1748 przystąpiono do odbudowy katedry, którą połączono z wykonaniem kolejnej polichromii. Jak podaje J. Smirnow, mogła to być piąta lub szósta warstwa malowideł. Ten sam badacz wysunął również hipotezę, że w latach 50. XVIII wieku umieszczono na ścianie cmentarza znajdującego się od strony południowej drewnianą grotę Chrystusa Ukrzyżowanego²¹.

Jak wyglądała dzwonnica i jej otoczenie w XIX wieku, przedstawiają obrazy W. Grabowskiego i J. Matejki.

W roku 1869 rozpoczyna się udział Koła c.k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej w odnawianiu katedry²². Dokumentacja sporządzona przez Kapitułę ormiańską uzgadniana jest z konserwatorem M. Potockim.

W 1879 roku doszło do kolejnej przebudowy dzwonnicy, a w 1881 roku wybudowano nowy mur od ulicy Ormiańskiej. Wykonana przebudowa wieży spotkała się z licznymi krytycznymi uwagami, natomiast forma muru ogrodzeniowego pozytywnie została przyjęta przez środowisko lwowskie²³.

J. Smirnow w pracy *Katedra ormiańska we Lwowie* na stronie 77 zamieszcza zdjęcie przedstawiające katedrę od strony wschodniej. W tamtym okresie apsydy prezbiterialne nie posiadały elementów architektonicznych, tj. archiwolt, kapiteli, półkolumnienek oraz gzymsów. Pokryte były dachami wielobocznymi. Łukowe przekrycie wieńczyły lukarny nad prezbiterium. Z końcem XIX wieku zewnętrzna forma wschodniej strony katedry nawiązywała do kościołów łacińskich.

Na posiedzeniach Koła c.k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej poruszana była problematyka restauracji katedry ormiańskiej i jej otoczenia. Rozważano następujące zagadnienia:

- Konserwację starożytnych płyt nagrobnych przy katedrze.
- Przyznanie 20 000 koron na restaurację katedry od 1905 r. w 5 rocznych ratach.
- Restaurację i częściową przebudowę.
- Projekt restauracji, opracowany przez arch. Wł. Halickiego, którego nie zaakceptowano.

The 17th century nave was completely refurbished. The outer walls were raised above the oldest section, joining them with a two-span barrel vault with lunettes. On the west side a two-span porch with cross vaults was added. On the north and south sides two spire lights each side were made in the gabled roof of the tall nave. The cathedral roofs were tiled¹⁸. In the first half of the 18th century, the Armenian cathedral Lviv changed its bulk again, and its interior was given new furnishings and new polychrome paintings¹⁹.

In 1731 a treasury was added to the second sacristy²⁰.

After two more fires in 1743 and 1748, the reconstruction of the cathedral started, connected with having another polychrome made. According to J. Smirnow, it might have been the fifth or sixth layer of paint. The same historian put forward a hypothesis that in the 1750s a wooden grotto of Crucified Christ was put in the wall of the cemetery located at the south side²¹.

What the bell tower and its surroundings looked like in the 19th century can be seen in the paintings by W. Grabowski and J. Matejko.

In 1869, the Society of k.u.k. Ancient Monument Conservators in Eastern Galicia began to have their share in renewing the cathedral²². Documentation prepared by the Armenian Chapter was consulted with the conservator M. Potocki.

In 1879, another reconstruction of the belfry took place, and in 1881 a new wall on the side of Ormiańska St. was built. The reconstruction of the tower provoked several critical remarks, while the form of the churchyard wall was universally approved by the Lviv society²³.

In his work *Armenian Cathedral in Lviv* on page 77, J. Smirnow enclosed a photo presenting the cathedral from the east side. At that period, the presbytery apses did not have any architectonic elements i.e.: archivolt, capitals, engaged columns or cornices, and they were covered with polyhedral roofs. Arch roof was topped with spire lights over the presbytery. By the end of the 19th century, the outer form of the east side of the cathedral referred to Latin churches.

The issue of the restoration of the Armenian Cathedral and its surroundings was discussed during the sessions of the Society of k.u.k. Ancient Monument Conservators in Eastern Galicia. The following questions were considered:

- Conservation of ancient tombstones at the cathedral.
- Granting 20 000 crowns for the restoration of the cathedral since 1905, in 5 annual instalments.
- Restoration and partial reconstruction.

- Opracowanie zaleceń konserwatorskich proponujących zachowanie ukształtowanej w minionych latach sylwety katedry. Zaproponowano usunięcie lukarn nad prezbiterium i pokrycie dachu dachówką. Zachowane płyty nagrobne zalecono umieścić na ścianach kościoła. Bardzo istotnym postulatem konserwatorskim było przeprowadzenie badań architektonicznych. Nie odniesiono się do propozycji nowej kompozycji malowania wnętrza.
- Propozycja architekta Teodorowicza w sprawie rozszerzenia katedry w kierunku ulicy Krakowskiej.
- Zatwierdzenie projektu dobudówki wykonanej przez F. Mączyńskiego²⁴.

Szeroko zakrojona restauracja i rozbudowa świątyni wymagała dużych nakładów finansowych. Arcybiskup J. Teodorowicz środki finansowe pozyskiwał z różnych źródeł²⁵.

W latach 1905-1906 wg projektu J. Bołoz-Antoniewicza absydę katedry urozmaicono elementami architektonicznymi, które zachowały się do dnia dzisiejszego.

Natomiast w latach 1909-1910 dobudowano kaplicę zwieńczoną kopułą położoną skośnie do osi głównej katedry, a prostopadle do ulicy Krakowskiej, tzw. przedsionek. Nie dokończono zaplanowanej i zatwierdzonej rozbudowy (z uwagi na brak środków finansowych).

Projekt rozbudowy F. Mączyńskiego został zaakceptowany, bowiem spełniał stosowane w tamtym czasie zasady konserwatorskie. Koncepcja rozbudowy swoją formą harmonizowała z najstarszą częścią katedry. Z uwagi na ograniczony obszar działki nowa część skalą nawiązywała do części historycznej. Przy pracach rewaloryzacyjnych w świątyni odnotowano również kwestie sporne co do przyjmowanych metod i sposobów konserwatorskich. Różne podejścia konserwatorskie uwidoczniły się przy nowych projektach malowania wnętrza i przebudowie sklepienia nawy z XVII wieku.

W trakcie sporów prowadzonych w 1910 roku zawaliło się sklepienie części barokowej. Skuteczna interwencja zarządu katedry u władz centralnych przyczyniła się do wydania przez Komisję Centralną pozytywnej opinii w sprawie wybudowania stropu, a nie sklepienia. Obowiązujące w tamtych latach idee konserwatorskie zostały naruszone, a w związku z tym grono Konserwatorów Galicji Wschodniej złożyło rezygnację z prowadzonej działalności²⁶.

Próbując dokonać oceny przyjętego rozwiązania w sprawie wybudowania nowej konstrukcji stropu, należy podzielić pogląd Konserwatorów Galicji Wschodniej. Przyjęte stanowisko konserwa-

- Restoration project designed by architect Wł. Halicki, which was not approved.
- Preparation of conservation guidelines recommending the preservation of the cathedral silhouette shaped in the years before. Removal of spire lights and covering the roof with tiles were recommended. The preserved tombstones were to be fitted into the church walls. Conduction architectonic research was a crucial conservation demand. The proposal of a new composition of interior painting decoration was not addressed.
- Suggestion of architect Teodorowicz concerning extending the cathedral towards Krakowska Street.
- Approving the extension design prepared by F. Mączyński²⁴.

Large-scale restoration and extension work in the church required considerable financial outlays. Archbishop J. Teodorowicz obtained funds from a variety of sources²⁵.

During the years 1905-1906, according to the design by J. Bołoz-Antoniewicz, the apse of the cathedral was decorated with architectonic elements which have been preserved until today.

In the years 1909-1910, a chapel was added topped with a dome laid diagonally to the main axis of the cathedral and perpendicularly to Krakowska St., the so called porch. The previously planned and approved expansion was not completed (because of lack of funds).

F. Mączyński's expansion design was approved because it fulfilled conservation requirements applied at that time. The expansion concept harmonised in its form with the oldest part of the cathedral. Because of the limited area of the plot, the new part corresponded in its scale with the historic part. Debatable issues concerning the adopted conservation method and techniques were also recorded during the restoration work in the church. Various conservation approaches were reflected in the new designs of interior decoration and of the reconstruction of the 17th century nave vault.

During the ongoing disputes, in 1910, the vault of the Baroque part collapsed. Effective appeal of the cathedral administration to the central authorities resulted in the Central Commission issuing their approval for having a ceiling built instead of a vault. Conservation ideas binding in those times were violated and in consequence the group of Eastern Galicia Conservators resigned from the conducted activity²⁶.

When trying to evaluate the adopted solutions concerning the construction of a new ceiling, one must share the views of the Eastern Galicia Conservators. The conservation approach adopted at

torskie na początku XX wieku nie straciło nic z aktualności w perspektywie współczesnej doktryny konserwatorskiej.

Nowy strop według projektu F. Mączyńskiego wykonano w 1912 r. W pierwszej kolejności nad nawą kościoła wylano strop żelbetowy o konstrukcji płytowo-belkowej i wykonano nową więźbę dachową. Do stropu podwieszono łukowy sufit z kasetonami. W części środkowej umieszczono rozetę²⁷. Po wykonaniu tej dyskusyjnej przebudowy w części barokowej katedry usunięto historyczne formy architektoniczne.

W latach 1909-1914 przy katedrze wznowiono prace restauratorskie. Odsłonięto dwunastoboczną kamienną strukturę tamburu i powrócono do pierwotnej formy pokrycia dwóch lukarn nad nawą główną. Dach świątyni pokryto blachą miedzianą tym samym łamiąc zalecenia konserwatorskie mówiące o zastosowaniu dachówek. W trakcie prowadzenia prac rekonstruowano zniszczone elementy i ustroje. Ten sposób konserwatorski przyjęto przy arkadach od strony południowej i północnej. Jeden z filarów od strony północnej, który dobrze zachował się pod względem technicznym, został „in situ” zatrzymany jako świadek i pamiątka historyczna. Podjęto również decyzję o utworzeniu lapidarium w tychże arkadach²⁸.

Należy zauważyć, że te ostatnie postanowienia konserwatorskie stosowane są również i w dobie współczesnej. Wypracowane 100 lat temu metody konserwatorskie pozostają w dyspozycji współczesnych konserwatorów.

W okresie I wojny światowej katedra ormiańska nie doznała żadnych strat. Po wojnie ożyły na nowo dyskusje, jak ma wyglądać wnętrze świątyni. Zdania były tak mocno podzielone, że nie wypracowano żadnej koncepcji²⁹.

W 1923 roku przystąpiono do przebudowy świątyni. Od strony północnej piętrowy skarbiec zaadaptowano na kaplicę pw. Najświętszego Sakramentu. Zdjęto sufit, drzwi prowadzące do drugiej zakrystii zamurowano, zaś XVII-wieczną kratę wmurowano do nowego portalu wykonanego w przejściu z urządzonej kaplicy do kościoła. Kaplica otrzymała nowy dach. W drugiej połowie lat dwudziestych ponownie przebudowano tę kaplicę. Nadbudowano skarbiec, a na ścianie północnej obiektu powieszono płyty nagrobne z XVI – XVII wieku i rzeźbę z kamienia przedstawiającą zmarłychwstałego Jezusa Chrystusa ze św. Tomaszem. Pierwszy etap przebudowy realizowany był w oparciu o projekt Witolda Rawskiego, drugi zaś na podstawie projektu Witolda Minkiewicza³⁰.

Profesor Minkiewicz zaprojektował przedsionek, który połączył wybudowany skarbiec z sąsiednim krużgankiem klasztornym. Wykonano tam

the beginning of the 20th century has not lost its validity from the perspective of modern conservation doctrine.

The new ceiling, designed by F. Mączyński, was made in 1912. Firstly, a ferroconcrete ceiling with slab-beam construction was poured over the central nave, and the new roof truss was fixed. An arched coffered soffit was suspended from the ceiling with a rosette placed in the middle²⁷. After this debatable reconstruction was completed, historic architecture forms were removed from the Baroque part of the cathedral.

In the period from 1909 to 1914, restoration work at the cathedral was resumed. Dodecahedral stone structure of the tambour was uncovered, and the original form of roofing of the two spire lights over the central nave was restored. The church roof was covered with copper flashing, thus disregarding conservation recommendations suggesting the use of roof tiles. While conducting the work, the damaged elements and orders were reconstructed. Such a conservation method was adopted in the case of arcades on the south and north side. One of the pillars on the north side, which was technically well preserved, was kept “in situ” as evidence and a historic monument. It was also decided that a lapidarium should be created in the arcades²⁸.

It should be noticed that the last conservation decisions could also be applied nowadays, since conservation methods worked out 100 years ago remain at the disposal of modern conservators.

During the World War I the Armenian cathedral did not suffer any damage. After the war, the discussions concerning the appearance of the church interior revived anew. The opinions were divided so much that no concept was agreed upon²⁹.

In 1923, the rebuilding work on the church began. On the north side the one-storey treasury was converted into the chapel of the Holy Sacrament. The ceiling was taken down, the door leading to the other sacristy was walled in and the 17th-century grille was fitted into a new portal made in the passage from the new chapel to the church. The chapel was given a new roof. In the second half of the 1920s, the chapel was rebuilt again. The treasury was added a storey, and tombstones from the 16th – 17th century and a stone sculpture depicting resurrected Christ with St. Thomas were hung on the northern wall of the object. The first stage of rebuilding was realized basing on the design by Witold Rawski, and the second was based on the project of Witold Minkiewicz³⁰.

Professor W. Minkiewicz designed a porch which joined the rebuilt treasury with the adjacent cloister. A portal (in “art deco” style) was opened there,

portal (w stylu „art déco”), na którego filary użyto zachowane renesansowe elementy z arkad klasztornych³¹.

Omówione przebudowy skarbcza mogą wskazywać na brak jednolitej i ostatecznej koncepcji rewaloryzacji katedry.

Z końcem lat dwudziestych odrestaurowano dzwonnice katedralną oraz poddano zabiegom konserwatorskim portal w murze wschodnim prowadzący na południowe podwórze.

W sposób przypadkowy odkryte zostały malowidła we wnętrzu ściany południowej katedry przedstawiające Chrystusa Pantokratora, św. Jakuba, św. Jana Ewangelistę i jego ucznia św. Prochora. Spośród wielu opinii wydanych na temat polichromii, stanowisko zajęte przez wojewódzkiego konserwatora J. Piotrowskiego wydaje się być najbardziej wyważone³².

W. Minkiewicz zaprogramował nowe wyposażenie XIV-wiecznej świątyni. Najstarsza część katedry po odgródnieniu balustradą potraktowana została jako prezbiterium kościoła. Elementy i detale kamienne oraz fragmenty polichromii poddano zabiegom renowacyjnym³³.

Prace restauratorskie prowadzono również w latach 30. XX wieku. Wykonano nowe tynki na zewnątrz kościoła, przeprowadzono konserwację ornamentów kamiennych, wykonano nowe posadzki kamienne w prezbiterium i nawie głównej oraz nową balustradę z czarnego alabastru i białego marmuru oddzielającą prezbiterium od nawy głównej. Pracami konserwatorskimi objęto również ołtarze. Katedrę wyposażono w instalację elektryczną, żyrandole i kinkiety³⁴.

W II połowie lat 30. katedrę ormiańską ozdobił malowidłami Jan Henryk Rosen³⁵.

Nie dokończono projektu F. Mączyńskiego, który przewidywał wybudowanie kapliczki od strony ul. Krakowskiej. Zdecydowano się na rozwiązanie zastępcze wykonując od strony zachodniej metalowe ogrodzenie. Na frontowej ścianie ceglanej zawieszono barokowy krucyfiks.

W elewacji wejściowej pozostawiono strzępia w murze ceglanym, co może świadczyć, że zwierzchnicy katedry planowali dokończenie projektu rozbudowy.

W wyniku realiów powojennych główne wejście do katedry znalazło się w wąskiej przestrzeni zdominowanej sąsiednią zabudową.

Strona zachodnia świątyni z wejściem głównym jest cofnięta w stosunku do zabudowy ulicy. Przerwane mury, do których przytwierdzone są nagrobne płyty, pomalowano czerwoną farbą. Takie rozwiązania wskazują na wykonanie zaleceń Koła c.k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej. Obecny stan zachowania świątyni

for the columns of which the preserved Renaissance elements of the cloister arcades had been used³¹.

The reconstructions of the treasury described here could indicate the lack of a uniform and ultimate concept of cathedral restoration.

Towards the end of the 1920s, the cathedral belfry was restored and the portal in the eastern wall leading to the south courtyard underwent conservation treatment.

The paintings in the recess in the south wall of the cathedral depicting Christ Pantocrator, St. Jacob, St. John the Evangelist and his disciple St. Prochor were discovered by accident. Among numerous opinions concerning the polychrome decoration, the one expressed by voivodeship conservator J. Piotrowski seems to be the most carefully balanced³².

W. Minkiewicz designed new furnishings for the 14th-century church. After being separated with a balustrade, the oldest part of the cathedral was treated as the church presbytery. Stone elements and details and fragments of polychrome underwent renovation treatment³³.

Restoration work was carried on also during the 1930s. A new coat of plaster was applied on the outside of the church, stone ornaments underwent conservation, new stone floors were laid in the presbytery and central nave, and a new balustrade from black alabaster and white marble was installed separating the presbytery from the central nave. Conservation work was also carried out on the altars, electricity was supplied and chandeliers and wall lamps were installed³⁴.

During the second half of the 1930s, the Armenian cathedral was decorated with paintings by Jan Henryk Rosen³⁵.

The design of Fr. Mączyński, which included building a small chapel on the side of Krakowska Street, was never completed. A substitute solution was implemented by putting up a metal fence on the west side and hanging a Baroque crucifix on the front brick wall.

In the entrance elevation toothings were left in the brick wall, which could indicate that the cathedral superiors had planned to complete the expansion project.

Because of the post-war reality, the main entrance to the cathedral found itself in a narrow space dominated by the adjacent buildings.

The west side of the church with the main entrance is moved back in relation to the other buildings along the street. Discontinued walls, to which tombstones were fixed, were painted in red. Such solutions imply that the recommendations of the Society of k.u.k. Ancient Monument Conservators in Eastern Galicia were followed. The present state

można określić jako mniej niż dobry. Wysolenia i skorodowane tynki występują na zewnątrz murów prezbiterium od strony wschodniej na wysokości 1,20 m powyżej cokołu. Takie same zniszczenia murów do wysokości ok. 0,80 m są widoczne od strony południowej w nawie dobudowanej w okresie barokizacji kościoła. Wyższe partie tynków są zarysowane i powierzchniowo złuszczone na elewacji zachodniej, na elewacji południowej i północnej od strony zachodniej.

Najwięcej zniszczonych struktur tynku w części przyziemnej występuje w najmłodszych partiach murów obiektu. Prace konserwatorskie przy osuszeniu murów powinny być wykonane w pierwszej kolejności, bowiem postępująca wilgoć niszczy cenne freski.

Po wielu latach przerwy w pracach restauratorskich nadchodzi czas, kiedy stopniowo rysują się możliwości kontynuacji działań konserwatorskich. Wykonane rekonstrukcje elementów architektonicznych w międzywojniu pozostają dobrze widoczne, co potwierdza poprawność przyjmowanych sposobów konserwatorskich. Pozostają aktualne zalecenia konserwatorów z okresu galicyjskiego i międzywojennego, wskazujące na konieczność wykonania badań archeologicznych i architektonicznych zarówno w zespole, jak i na sąsiednich działkach. Badania te, prowadzone równolegle ze studiami historycznymi, badaniami struktur malarskich, pozwoliłyby uzupełnić luki w odtworzeniu etapów budowy i zmieniającego się wystroju budowli. Sporządzone dokumentacje stworzyłyby nowe warunki dla lepszego zrozumienia struktur zabytkowych i określenia zachowanych wartości kulturowych katedry. Otrzymane wyniki dałyby również możliwość sformułowania kierunków postępowania konserwatorskiego oraz opracowania współczesnych warunków-kryteriów ewentualnego dokończenia przerwanej rozbudowy świątyni. Powrót do koncepcji dokończenia rozbudowy świątyni jest zagadnieniem dającym duże możliwości kreacji, które może być rozpatrywane w skali integracji obiektu. Taki projekt konserwatorski, co należy wziąć pod uwagę, może wzbudzić wiele dyskusji i kontrowersji.

Na murze ogrodzeniowym widnieje mocno skorodowana tablica informująca, że zespół został uznany za pomnik architektury. Stan tego znaku potwierdza zaniedbania w opiece nad tym wartościowym dziełem lwowskiej architektury. Kończąc przeprowadzoną analizę należy zauważyć, że pomimo licznych przebudów świątyni wytworzony został swoisty fenomen architektury wyrażający się w formie wielowiekowego kościoła. Niepowtarzalna i niejednorodna kompozycyjnie forma świątyni, o bogatej warstwie treściowej, mogła być zre-

of preservation of the church could be described as less than good. Salt efflorescence and corroded plaster occur on the outside of the presbytery walls on the east side at the height of 1.20 m above the plinth. Similar damage to the walls, up to app. 0.80 m high, is visible on the south side in the nave added when the church was given Baroque stylization. The upper section of plaster is cracked and flaking off on the surface of the west elevation, and on the south and north elevation on the west side.

The most flaked off structures of plaster in the ground section occur in the youngest part of the object walls. Conservation work on drying the walls should be the first to do, since progressing damp destroys precious frescoes.

After a break in restoration work which lasted several years, the time has come when gradually there appears a possibility of continuing conservation work. The reconstructions of architectural elements carried out during the interwar period remain clearly visible, which confirms the appropriateness of the adopted conservation methods. The recommendations of the conservators from the Galician and interwar period indicating the necessity of conducting archeological excavations and architectonic research both within the complex and on the adjacent plots, still remain valid. Such research, conducted simultaneously with historical studies and examination of painting structures, would allow for filling in the gaps in recreating the stages of construction and the changing decoration of the edifice. The prepared documentation would create new conditions for better understanding of historic structures and identifying the preserved cultural value of the cathedral. The obtained results would also offer an opportunity to define the directions of conservation activities and of preparing modern conditions – criteria of a possible completion of the interrupted expansion of the church. Returning to the concept of completing the church expansion work is an issue offering vast creative possibilities, which can be examined in the object integration scale. However, it must be taken into consideration that such a conservation project could provoke a heated discussion and controversy.

On the surrounding wall there is a badly corroded plaque informing that the complex was acknowledged as the monument of architecture. The state of the plaque bears evidence of neglect in protecting that valuable masterpiece of Lviv architecture. To conclude the analysis, it is worth mentioning that despite numerous reconstructions the church has become a specific architectural phenomenon expressed through its centuries-old form. The form of the church, unique and diverse

alizowana, ponieważ do prac przy katedrze zatrudniani byli twórcy reprezentujący wysoki poziom warsztatowy, a zarazem cechujący się dużą indywidualnością. Szczególne usytuowanie, oddziaływanie zmieniających się prądów ideowych, przenikanie się kultur i religii legło u podstaw stworzenia nowego w historii dzieła architektonicznego. Rzeczą oczywistą wydaje się również, że kolejne restauracje i rewaloryzacje świątyni prowadzone będą z zachowaniem historycznych nawarstwień kulturowych i w myśl współczesnych idei konserwatorskich.

in its composition, with great content layer, might have been realised because highly qualified artists characterised by great individuality were employed to work at the cathedral. Its specific location, the influence of the changing ideological trends, merging of cultures and religions lay at the root of creating a new masterpiece of architecture. It also seems obvious that any subsequent restoration and conservation of the church should be conducted with the emphasis on the preservation of historic cultural accumulations, according to the current conservation concepts.

-
- ¹ Smirnow J., *Katedra ormiańska we Lwowie. Dzieje Archidiecezji Ormiańskiej Lwowskiej*, Lwów 2002, s. 5. Praca ta posłużyła do napisania niniejszego artykułu.
- ² Gazeta „Postup” z 14.10.2000, nr 170, s. 3, 19-25; nr 172, s. 3.
- ³ Smirnow J., *Katedra ormiańska...*, dz. cyt., s. 6.
- ⁴ Tamże, s. 7.
- ⁵ Tamże, s. 8-9.
- ⁶ Tamże, s. 10-11.
- ⁷ Piotrowski J., *Katedra ormiańska we Lwowie*, Lwów 1925, s. 30-33; Mańkowski T., *Sztuka Ormian lwowskich*, Kraków 1934, s. 79.
- ⁸ Smirnow J., *Katedra...*, dz. cyt., s. 13-14.
- ⁹ Tamże, s. 17-19.
- ¹⁰ Mańkowski T., *Sztuka...*, dz. cyt., s. 57.
- ¹¹ Janusz B., *Dzwony katedry ormiańskiej (w:) Postanec św. Grzegorza*, 1927, s. 13.
- ¹² Mańkowski T., *Sztuka...*, dz. cyt., s. 57.
- ¹³ Smirnow J., *Katedra...*, dz. cyt., s. 30.
- ¹⁴ Mańkowski T., *Sztuka...*, dz. cyt., s. 70.
- ¹⁵ Smirnow J., *Katedra...*, dz. cyt., s. 34.
- ¹⁶ Tamże, s. 34-35.
- ¹⁷ Tamże, s. 40.
- ¹⁸ Tamże, s. 41.

- ¹⁹ Lechicki Cz., *Kościół ormiański w Polsce*, Lwów 1928, s. 98.
- ²⁰ Smirnow J., *Katedra...*, dz. cyt., s. 44.
- ²¹ Tamże, s. 46.
- ²² Tamże, s. 63-65.
- ²³ Tamże, s. 70.
- ²⁴ *Kronika czynności Koła c.k. Konserwatorów i Korespondentów Galicji Wschodniej*, t. III. Lipiec 1904 – marzec 1905, Nr 22-30, s. 8; *Sprawozdanie Grona c.k. konserwatorów i korespondentów Galicji Wschodniej*, t. III, marzec – grudzień 1905, nr 30-40, s. 5, s. 10; *Sprawozdanie grona c.k. konserwatorów i korespondentów Galicji Wschodniej*, t. III, styczeń – grudzień 1908, nr 64-75, s. 5.
- ²⁵ Smirnow J., *Katedra...*, dz. cyt., s. 93.
- ²⁶ Tamże, s. 111.
- ²⁷ Tamże, s. 112.
- ²⁸ Tamże, s. 114.
- ²⁹ Tamże, s. 128.
- ³⁰ Tamże, s. 129-130.
- ³¹ Tamże, s. 130.
- ³² Piotrowski J., *Katedra ormiańska...*, dz. cyt., Lwów 1925, s. 30-40.
- ³³ Smirnow J., *Katedra...*, dz. cyt., s. 140.
- ³⁴ Tamże, s. 141.
- ³⁵ Tamże, s. 149.
-

Streszczenie

Data budowy świątyni ormiańskiej we Lwowie łączona jest z datą założenia miasta, czyli z rokiem 1256. Jednak dokładną datę wzniesienia katedry mogłyby określić prowadzone w sposób metodyczny badania.

Pierwotna świątynia ormiańska we Lwowie założona została na planie prostokąta z wykształco-

Abstract

The date of erection of the Armenian church in Lviv can be associated with the date of the city location, namely 1256. However, the exact date of the cathedral construction could only be defined after methodically conducted research.

The original Armenian temple in Lviv was designed on a rectangular ground plan, with a de-

nym prezbiterium oraz nawami bocznymi zakończonymi absydami. Zgodnie z przestrzeganą tradycją świątynia była budowlą orientowaną. Ściany katedry wymurowano z kamienia łączonego zaprawą wapienną i oblicowano płytami kamiennymi. Grubość murów była dość znaczna, bo sięgała około 1,4 m. Sylweta XIV-wiecznej świątyni nawiązywała do układu bazylikowego i zwieńczona była nałożoną na przecięciu się nawy głównej z transeptem kopułą. Oryginalne rozwiązanie kopuły opierało się na żebrach łukowych wykonanych z ceramicznych naczyń (wkładanych jedno w drugie). Z zewnątrz kopułę obłożono kamiennymi płytami i pokryto dachem dwunastopołaciowym. Konstrukcję kopuły ułożono na tamburze wykonanym z cienkich płyt wapiennych, który spoczął na pendentywach łączących się z filarami kościoła. Dachy pokryto płytami kamiennymi. Powyższe rozwiązanie świadczyło o wysokich umiejętnościach budowlanych zaangażowanego przy budowie katedry architekta-budowniczego i warsztatu budowlanego.

Zarówno nawę główną, jak i boczne pokryto sklepieniami kolebkowymi. Do przebadania pozostaje wyjaśnienie zachowanej różnicy przekrojów filarów, gdyż podkopułowe filary od strony wschodniej mają przekrój $0,58 \times 0,72$ m, a zachodnie $0,72 \times 0,72$ m.

Do katedry prowadziły dwa wejścia – od strony zachodniej i południowej. W oparciu o literaturę przedmiotu uznaje się wejście od strony południowej za główne.

Do dziś zachowały się elementy dekoracji malarskiej i kamiennej, które mogą być datowane na czas budowy kościoła. Ślady ornamentyki kamiennej ze stylizacją roślinną i geometryczną odczytać można na filarach i gzymsie w środkowej absydzie.

Pomimo licznych przebudów świątyni (począwszy od XVII wieku) i niedokończonych projektów, wytworzony został swoisty fenomen architektury wyrażający się w formie wielowiekowego kościoła. Przebudowy i narastające ustroje architektoniczne oraz zachowane malowidła obrazują zmieniające się idee artystyczne. Stan ten z punktu widzenia konserwatorskiego mógł być osiągnięty, ponieważ do prac przy katedrze zatrudniani byli twórcy reprezentujący wysoki poziom warsztatowy. Obiekt o niekwestionowanych wartościach architektonicznych i artystycznych powinien być w dobie współczesnej poddany wszechstronnym badaniom konserwatorskim, które oceniłyby wielokulturowość świątyni, przenikanie się prądów kulturalnych. Należy również zadbać i oto, aby kolejne restauracje i rewitalizacje świątyni prowadzone były z zachowaniem utrwalaonych tradycji konserwatorskich i z wykorzystaniem najnowszych idei.

veloped presbytery and side aisles ending in apses. According to the observed tradition, the church was an oriented building. The walls of the cathedral were built from stone bonded with lime mortar and faced with stone slabs. The walls were fairly thick, reaching up to 1.4 m. The silhouette of the 14th – century church alluded to the basilica layout, and was topped with a dome located over the crossing of the nave with the transept. The originally designed dome was supported on arched ribs made of pottery vessels (put one into another). On the outside, the dome was tiled with stone and covered with a dodecahedral hipped roof. The dome construction was supported on a tambour made from thin limestone slabs, which was placed on pendentives joining the church columns. The roofs were tiled with stone. The above described design bore evidence of remarkable building skills displayed by the building architect and the workers employed to erect the cathedral.

Both the central nave and the side aisles were covered with barrel vaults. What remains to be clarified, is the preserved difference in cross-section of pillars, since the pillars under the dome on the east side measure 0.58×0.72 m in cross-section, while those on the west side 0.72×0.72 m.

There were two entrances leading to the cathedral, on the west and south side. Basing on the literature of the subject, the entrance on the south side is regarded as the main one.

Elements of painted and stone decorations which could be dated to the period when the church was erected have been preserved until today. Traces of stone ornamentation with floral and geometric stylization can still be deciphered on the pillars and the cornice in the middle apse.

Despite numerous reconstructions (since the 17th century) and unfinished projects, the church has become a specific architectural phenomenon expressed through its centuries-old form. Reconstructions and accumulated architectonic orders as well as the preserved paintings reflect the changing artistic ideas. From the conservation point of view, such a state might have been achieved because highly qualified artists were employed to work at the cathedral. As an object of unquestionable architectural and artistic value, it should nowadays be subjected to a thorough conservation examination, which would evaluate the multi-cultural character of the church and merging of cultural trends there. One must also see to it that any subsequent restoration and conservation work in the church is carried out with the emphasis on preserving the existing conservation traditions and making use of the latest ideas.